

мы и благотворительно-тюремные общества России на рубеже XIX-XX веков (на материалах Тверской губернии) Автореф. дис. ... канд. истор. наук. Тверь, 1996. 19. ДАХО, ф. 1, оп. 139. 20. Тюремный вестник, 1905. № 9. 21. Тюремный вестник, 1913. № 11. 22. Отчет по Главному тюремному управлению за 1915 // Приложение к журналу Тюремный вестник. 1917. № 1. 23. Гурлянд И.П. Идея патроната как идея внутреннего управления. Ярославль, 1898. 24. Баранцевич Е.М. Патронат в жизни России (Средства борьбы с преступностью). Томск, 1914. 25. Фельдштейн Г.С. Патронат. Его необходимость и принципы организации. СПб., 1900.

Надійшла до редколегії 15.03.05

Ю.М. Коломієць, Т.В. Коломієць

ПРАВА І СВОБОДИ ОСОБИ В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІБЕРАЛЬНО-ПРАВОВІЙ ДУМЦІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Друга половина ХІХ століття, особливо його остання третина, для української політико-правової думки стала справжнім ренесансом. У цей період активно обговорювалися потреби політико-правового розвитку. При цьому за зразок вирішення проблем ідеологи вітчизняного лібералізму зазвичай розглядали конституційні перетворення в тих європейських державах, які значно просунулися вперед у реалізації ліберальних цінностей.

Говорячи про лібералізм, слід мати на увазі два його основних значення, які історично склалися на Заході. Одне з них, більш широке, означає домінуючий там у наш час тип політичної культури з приманним йому устремлінням до забезпечення індивідуальної свободи на основі і в рамках законів, що уособлюють у собі узагальнення природних потреб цивілізованих людей. У цьому розумінні лібералізм складає основу всіх засадничих ідейно-політичних течій і державних інститутів сучасного Заходу.

У більш вузькому значенні лібералізм – це теорія і практика максимального обмеження втручання держави в сферу економіки і соціальних відносин [1, с.4]. Політико-юридичним виявом лібералізму в його зрілих формах виступає конституціоналізм – система інституційно-правових умов, необхідних для забезпечення в державі свободи особи.

Ідеологія лібералізму в Західній Європі виникла ще в епоху домонополістичного капіталізму в період боротьби промислової буржуазії проти абсолютизму. В першій половині ХІХ століття лібералізм став досить впливовою інтелектуальною течією. Соціальною базою, на яку спиралася ідеологія лібералізму, були підприємці (промислові, банківські, торговельні кола), частина чиновництва, представники творчих професій, університетська професура. Ідеологами лібералізму наприкінці ХУІІІ – у ХІХ ст. вважають англійців Ієремію Бентама (1748–1832) та Джона Стюарта Мілля (1806–1873), французів Бенжамена Констана (1767–1830) та Алексіса де Токвіля (1805–1859), німців Вільгельма фон Гумбольдта (1767–1835) та Лоренца Штейна (1825–1890).

Концептуальну серцевину цієї течії утворюють дві основні тези. Перша проголошує: особиста свобода, свобода кожного індивіда і приватна влас-

ність суть найвищі соціальні цінності. Друга теза констатує: реалізація даних цінностей забезпечує не тільки розкриття всіх творчих потенцій особи та її благополуччя, а й одночасно веде до розквіту суспільства в цілому і його державної організації. Навколо цього концептуального стрижня концентруються й інші елементи ліберальної ідеології, як то: уявлення про раціональний устрій світу і прогрес в історії, ідеї правової держави, конституціоналізму, розподілу влад, представництва і самоврядування [2, с.464–465]. Тобто, під ліберальними ідеями розуміють прагнення до свободи, демократії, гуманізму. Лібералізм як політико-економічна концепція додає до цього необхідність поділу влади, а також створення такої організації економічного господарювання, яка ставить на перше місце свободу та природні здібності особи тощо [3, с.73].

В концепціях російських лібералів свобода виступала змістом правової ідеї, а пріоритетність при розробці теоретичних підходів було віддано свободі особи в формі цивільного права. Для російської ліберальної думки кінця XIX – початку XX століття був характерним ідейно-теоретичний плюралізм, який відображав різноманітність підходів до вирішення проблем конституційного розвитку країни. При всьому розмаїтті трактувань ідей конституціоналізму в працях російських лібералів, що дотримувалися цієї концепції, – Б.Чичеріна, Б.Кістяківського, С.Котляревського, С.Новгородцева, В.Гессена, Ф.Кокошкіна, М.Коркунова та інших – головним лейтмотивом виступала концепція прав особи. Незважаючи на те, що суть лібералізму в Росії була тотожною суті західного лібералізму, у російського не було того важливого історичного коріння, яке було притаманне західноєвропейському, що накладало відбиток на ліберальний напрямок в Росії взагалі. Як вважає один з дослідників лібералізму В.Леонтович, через відсутність такого вагомого чинника, як незалежність духовної влади від світської в середні віки, російський лібералізм був змушений практично трансплантувати в державно-правову сферу Росії відповідний європейський досвід [4, с. 2-3]. Але слід зауважити, що російський лібералізм творчо підходив до опрацювання західноєвропейського надбання. Адаптаційний аспект політико-правових поглядів російських лібералів початку XX ст. був розвинений достатньо для того, щоб відкинути уявлення про них, як про прибічників механічного перенесення європейської політичної моделі в свою країну [5, с. 48]. Реалізуючи свої теоретичні висновки, російські ліберали другої половини XIX ст. проявили достатньо високу культуру запозичення, що дає всі підстави для відмови від стереотипного сприйняття їх як «сліпих» наслідувачів Заходу.

Ліберальні ідеї в Україні вітчизняні громадсько-політичні діячі почали активно розвивати з другої половини XIX ст. тоді, коли ліберальна думка в Європі і навіть в Росії вже сформувалася в цілу низку науково-концептуальних модифікацій, теоретичних шкіл та політичних партій, що покладали лібералізм в основу своїх програмних документів.

Особливістю лібералізму, що вкорінювався в Україні, було його поєднання, а інколи навіть підпорядкування, соціальним та національним іде-

ям. Лібералізм поширювався в Україні двома шляхами: перший пов'язаний з намірами М.П. Драгоманова перенести західноєвропейські ліберальні ідеї на український ґрунт та поєднати їх з соціальними та національними ідеями; другий являв собою діяльність представників російської ліберальної думки в Україні, так званого ліберального народництва. Зрозуміло, що більш актуальним у контексті даного дослідження є «драгоманівський» шлях. По-перше, він пов'язаний з іменами українських громадсько-політичних діячів; по-друге, цей шлях враховував місцеві особливості як соціального характеру, так і національного; по-третє, другий шлях краще вивчений в історичній літературі; і, нарешті, по-четверте, перший спосіб був природнішим і органічнішим для України: бажаючи того чи ні, його натхненники повинні були враховувати досвід попередніх українських ліберальних організацій, що вже існували з середини ХІХ ст. і своєю діяльністю створили підґрунтя для поширення цих ідей. Це колишні кирило-мефодіївці, що в 1859 р., повернувшись із заслання, створили першу українську громаду в Санкт-Петербурзі та почали видавати часопис «Основа» українською та російською мовами (М.Костомаров, П.Куліш, В.Білозерський), діячі «старих громад», що вийшли з Київської громади, започаткованої В.Антоновичем, і пізніше, в 70-ті роки ХІХ ст., згуртувалися навколо редакції часопису «Киевская старина», а також діячі земського ліберального руху, в якому активно співпрацювала українська інтелігенція. До речі, земському лібералізму М.П.Драгоманов присвятив цілу низку праць: «Либерализм и земство в России», «Земский либерализм в России (1858–1883)» та ін., що свідчить про його особливу увагу до цього руху. Сто-совно ж елементів лібералізму в громадівському русі, то на них М.П.Драгоманов сам був добре обізнаний, будучи членом і ідеологом Київської громади.

Зрозуміло, що й кирило-мефодіївці, й громадівці, й земці сповідали ліберальні ідеї підсвідомо, спонтанно, не маючи наміру створити послідовну, виважену ідеологію. Проте це був чималий пласт, що закладав підвалини лібералізму, основоположником якого став М.П. Драгоманов. Він, перебуваючи під впливом декабристів та представників англійського лібералізму, обстоював концепцію суспільства, що спирається на ідею гармонійно розвинутих особистостей.

Взагалі, думка Драгоманова синкретична і поєднує демократичні й соціалістичні, національні й космополітичні, слов'янські й західницькі елементи, проте центром тяжіння цього цілісного вчення, визначальним фактором, безперечно, є ліберальна ідея [6, т.1, с.301]. Його лібералізм – це доктрина про те, що свобода і гідність людини є найвищими цінностями. І в політичному плані це пов'язано, перш за все, з поширенням і зміцненням прав особи. М.П.Драгоманов вірив, що історія свободи – це історія обмеження урядової влади, а не її зростання: «Нічого й доводити, що для кожної особи недоторканність її індивідуальних прав багатого суттєвіша за право її впливати, навіть прямо, а особливо посередньо на хід державних справ» [7, с.329]. І далі, розвиваючи свою думку в статті «Передне слово до «Гро-

мади», М.П. Драгоманов пише: «В змінах державних він [ліберал] буде бай-дужий до того, як там впорядкувати вище державне начальство, а більше налягатиме на те, щоб вбільшити власне волю кожної особи в слові й праці, волю кожної людської породи, спілки, громади, країни – щоб, стільки мога, вменшити силу державного начальства» [8, с.120].

Таким чином, українська ліберальна ідея будується на класичному принципі – на пріоритетності прав особи. Підтвердженням цьому постулатові слугує конституційний проект М.П. Драгоманова під назвою «Проект основаній устава українскаго общества «Вольный союзъ» – «Вільна спілка» [9, с.52–60], де на перше місце він ставить ідею формування держави на засадах політичної свободи, під якою розуміє систему прав людини і громадянина, а саме: недоторканість для покарань і смертної кари, недоторканість особи й оселі для поліції без судового рішення, недоторканість приватного листування, свободу вибору місця проживання і занять, недоторканість національності (мови) в приватному житті, свободу віросповідання, свободу промов, друку, театрів, навчання, свободу зборів і маніфестацій без порушення зовнішнього порядку та безпеки в населених пунктах, свободу товариств, право носіння зброї без порушення порядку, право цивільного і карного позову проти посадової особи та закладів за незаконне порушення інтересів особи, право на опір незаконним діям чиновників, рівність усіх у громадянських правах і обов'язках. При цьому рівність усіх у громадянських правах і обов'язках не може бути скасована жодним законодавчим актом, за винятком лише випадку оголошення військового стану в країні [9, с.53].

Концептуально думки М.П. Драгоманова складають послідовний ланцюжок: громадянин – суспільство – держава, який присутній в усіх без винятку його політологічних працях. Не випадково для обґрунтування цього положення Драгоманов звертається і посилається на досвід демократичних країн: «...Досі поважну політичну свободу мають у Західній Європі тільки федеративна Швейцарія та Англія з її спільністю станових, корпоративних, земських і міських привілеїв, муніципальна Бельгія, колишня федеративна республіка Голландія та Скандинавські країни, в яких система централізації ніколи не мала великої сили». А у своєму листі до М.Павлика з цього приводу він писав: «...Не вірю я ніякій державі, окрім Швейцарії й Англії» [10, с.382]. Так М.П. Драгоманов демонструє свої теоретичні ідеї лібералізму на конкретних прикладах тогочасних політичних реалій. Він убачав досягнення політичної свободи і прав особи у зростанні політичної культури і правосвідомості, в поступовому реформуванні соціальної і політичної систем суспільства («Не революція, а еволюція» – це був девіз М.П. Драгоманова», – писав І.Я. Франко). Як бачимо з переліку держав, яким «довіряв» Драгоманов, він визнавав встановлення конституційних форм державного устрою як найбільш прийнятний шлях втілення в життя ідей про права і свободи особи [11, с.65].

Згодом ліберальні ідеї М.П. Драгоманова взяли на озброєння інші громадсько-політичні діячі та правознавці, серед яких найбільш відомі Іван

Франко, Михайло Павлик, Богдан Кістяківський, Володимир Вернадський, Михайло Туган-Барановський, Агатангел Кримський.

У своєму ідейному розвитку погляди І. Франка пройшли два етапи. На першому етапі він був учнем М. Драгоманова. Відомий історик з діаспори І. Лисяк-Рудницький писав про молодого Франка: «Ступаючи слідами Драгоманова, Франко став соціалістом, і то яскравого драгоманівського, себто ліберального та персоналітичного складу» [12, с.414]. Проте стосунки між М. Драгомановим та І. Франком завжди були складними. Вже на схилі свого життя І. Франко згадував: «...Я сказав би, що він не був для мене батьком, добрим, ласкавим і вирозумілим на хиби поводирем, а радше батоном, що без милосердя, не раз несправедливо, а завше болоче цьгував мене». Однак вірші, «Бориславські оповідання» та критичні замітки періоду 1876-1877 рр. свідчать, що все ж І. Франко разом зі своїм другом і соратником М. Павликом стали на шлях, накреслений М. Драгомановим [13, с.126]. Це була зустріч сильних і не подібних своїми вдачами особистостей. Та, незважаючи на це, Франко завжди схилявся перед авторитетністю Драгоманова в політичних питаннях і став співзасновником Русько-Української Радикальної партії Східної Галичини (1890 р.). Але після смерті М. Драгоманова в 1895 р. світогляд І. Франка еволюціонує. Він виходить з Радикальної партії і бере участь у започаткуванні Національно-демократичної партії і розробці її програми. На 1905 р. Франко вже остаточно сформулював власну класичну концепцію українського демократичного націоналізму (національної демократії). Проте навіть тоді, коли І. Франко активно вивчав марксизм, його критичні зауваження щодо цієї ідеології були зроблені з точки зору справжнього ліберала, для якого права особи, її політична свобода стоять на першому місці. Так, у своїй філософсько-політичній статті «Що таке поступ?» він розмірковує: «Життя в Енгельсовій народній державі було би правильним, рівне, як, добре заведений годинник. Але є й у тім погляді деякі гачки, що будять поважні сумніви. Поперед усього та всеможна сила держави налягла би страшним тягарем на життя кожного поодинокого чоловіка. Власна воля і власна думка кожного чоловіка мусила б сезнути, занідити, бо ану ж держава признає її шкідливою, непотрібною... Люди виростили б і жили б в такій залежності, під таким поглядом держави, про який тепер у найабсолютніших політичних державах нема й мови. Народна держава стала б величезною народною тюрмою» [14, с.130]. Його слова виявилися для України в ХХ ст. пророчими.

Ліберальні ідеї набули нової актуальності у період теоретичної дискусії доби першої російської революції у зв'язку з критикою більшовицької ідеології у збірнику «Вехи». Серед українських громадських діячів – теоретиків лібералізму – в цей час помітне місце посідає Богдан Кістяківський, син професора права Київського університету Олександра Кістяківського, що був активним діячем «Старої громади» та журналу «Основа». Б. Кістяківський, ще навчаючись у Київському університеті, відчув на собі вплив ідей М. Драгоманова. Значну частину своєї наукової діяльності він присвятив редагуванню та виданню праці М. Драгоманова «Політичні тво-

ри». У творчому доробку Б.Кістяківського, першого українського фахівця в галузі філософії права, тривалий час визначальною була проблема співвідношення соціальної та ліберальної ідей. Але вже у 1902 р. він надрукував статтю «Російська соціологічна школа та категорія можливості», яка наочно засвідчила його рішучий перехід на позиції лібералізму. Це був дійсно злам світогляду Б.Кістяківського – фактично остаточний перехід від марксизму до лібералізму. У забезпеченні прав людини в державі вчений вбачав основоположний принцип правової держави: «У правовій державі влада має певні межі, яких вона не повинна і не може переступати» [14, с.473]. Обмеження влади відбувається за рахунок визнання недоторканих і невід’ємних прав особи. Так, в українській суспільно-політичній думці чи не вперше визнається, що є відома сфера самовизначення і самоврядування особи, до якої держава не має права втручатися. В цьому саме й полягає специфіка правової держави. Всі права громадян і їх недоторканність, на полягає вчений, складають зміст політичної свободи, без якої не може обійтися жодне культурне суспільство: «Завдяки невід’ємним правам і недоторканості особи, державна влада в правовій, чи конституційній державі не тільки обмежена, але й суворо підзаконна» [15, с.89]. Б.Кістяківський, безперечно, обстоюючи рівність громадян у правах та пріоритет прав особи, вважав, що лише це є передумовою міцного правопорядку.

Для сьогодення надзвичайно актуальною є проблема так званого «перехідного суспільства», в якому, на думку деяких правознавців, наче б то є можливим і виправданим обмеження прав та свобод громадян. Та Б.Кістяківський у своїй науковій спадщині дав однозначне вирішення цієї проблеми, аргументовано доводячи небезпечність і неприпустимість впровадження навіть на найкоротший термін подібних заходів.

Таким чином, лібералізм ґрунтується на визнанні пріоритетності прав особи, яка вважається вищою цінністю порівняно з колективом, нацією, суспільством та державою. І саме через це, стверджував ідеолог лібералізму Френсіс Фукіяма, лібералізм як світоглядна та політична концепція приречений на перемогу. Цьому підтвердженням може бути значний вплив лібералізму на сучасні політичні процеси в передових країнах Заходу та в США, а також розповсюдження ліберальних поглядів у посткомуністичних державах, в тім числі й в Україні. На практиці це проявляється в формуванні політичних партій, які визначають себе як партії ліберальної орієнтації. Нині більше десяти українських політичних організацій декларують, що взяли на озброєння ліберальні ідеї. Однак, по-перше, це не завжди відповідає дійсності, і за «ліберальні переконання» видають усілякі ідеологічні гібриди, а, по-друге, проблема сучасного лібералізму полягає у використанні морально і політично застарілих концепцій класичного лібералізму. Справа в тому, що протягом ХХ ст. на українському ґрунті лібералізм майже не розвивався. Через це певна частина демократичних сил України, що зорієнтована на ліберальні моделі сучасного західного світу, пропонує прищеплювати ці ідеї на ґрунті нашої держави саме в «західному» варіанті. Та щеплення, як відомо, не завжди приживаються: політичні, економічні,

національні українські особливості стають цьому на заваді. І все ж, на нашу думку, лібералізм – це саме та ідея, яка б могла об'єднати, згуртувати й примирити суспільство посередництвом свого головного постулату – збереження права кожної особи окремо й усіх разом. Але для цього слід ще чимало докласти зусиль як теоретикам, так і практикам концепції лібералізму.

Список літератури: 1. Секиринский С.С., Шелохаев В.В. Либерализм в России. Очерки истории середины XIX – начала XX века. М., 1995. 2. История политических и правовых учений / Под ред. В.Нерсесянца. М., 1997. 3. Українська державність у XX ст.: Історико-політичний аналіз. К., 1996. 4. Леонтович В.В. История либерализма в России 1762-1914. М., 1995. 5. Селезнёва Л.В. Российский либерализм XIX века и вопрос о заимствовании иностранного опыта. М., 1993. 6. Лисяк-Рудницький І. Драгоманов як політичний теоретик // І.Лисяк-Рудницький. Історичні есе : У 2-х т. Т.1. К., 1994. 7. Драгоманов М.П. Вольный союз – Вільна спілка. Опыт украинской политико-социальной программы // Собрание политических сочинений М.П.Драгоманова / Под ред. Б.Кистяковского: В 2-х т. Т.1. Париж, 1905. 8. Драгоманов М.П. «Передне слово» до «Громади» // М.Драгоманов. Вибрані твори. К., 1991. 9. Драгоманов М.П. Проєкт основаній устава українського общества «Вольный союз» – «Вільна спілка» // Слюсаренко А.Г., Томенко М.В. Історія української конституції. К., 1993. 10. Переписка М. Драгоманова з М.Павликом (1876-1895): У 7-ми т. Т.3. Чернівці, 1910. 11. Скаун О.Ф. М.П.Драгоманов как политический мыслитель. Х., 1993. 12. Історія України: нове бачення: У 2-х т. Т.1. К., 1994. 13. Історія України в особах XIX – XX століття. К., 1995. 14. Василенко Н.П. Богдан Александрович Кистяковский // Социологические исследования. 1994. №№ 2,4-5. 15. Кистяковский Б.А. Государство правовое социалистическое // Вопросы философии и психологии. 1906. Ноябрь-декабрь.

Надійшла до редколегії 21.04.05

А.П. Артеменко, Я.І. Артеменко

МЕТАМОРФОЗИ ІДЕЇ ФЕДЕРАЛІЗМУ У ВІТЧИЗНЯНІЙ ПОЛІТИКО-ПРАВОВІЙ ДУМЦІ

Демократична традиція країн західного світу опрацьовувала ідею федеративного державного устрою ще з часів перших буржуазних революцій. В модерній історії класикою федеративної практики стали Сполучені Штати Америки після прийняття федеративної конституції 1787 року, Швейцарська федерація кантонів, яка набула сучасного вигляду з 1848 року, Канада з 1867 року. В американо-європейській політико-правовій думці синхронно оформилась ідея нації як суб'єкта права і ідея держави як виразника національних інтересів. По суті, у XIX ст. сформувалось типове модерне уявлення про національну державу, а ідея федералізму виникла як наслідок послідовного опрацювання нової системи організації суспільних відносин, які б гарантували усунення причин несвободи особи.

Історично ми можемо виділити дві версії ідеї федералізму, які відповідають різним умовам і різним рівням соціально-політичного розвитку суспільств.

Перша версія федералізму відповідає добі боротьби радикально налаштованих верств суспільства за розширення прав і свобод особи. Головна